

ГАЛИЧ І ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ НА ТЛІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

УДК 003.6.079:2-523(477.86)(091)

ТЕКСТОВІ ГРАФІТИ НА ХРАМІ СВ. ПАНТЕЛЕЙМОНА:
ФЕНОМЕН, ЗМІСТ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Андрій ПЕТРАШ

Національний заповідник «Давній Галич»,
Центр медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії
факультету історії, політології і міжнародних відносин,
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
e-mail: Dertasiel@email.ua

DOI: 10.15330/gal.39.44-51,

ORCID: 0000-0001-6929-1844

ISSN 2312-1165 (друкована версія),

ISSN 3083-6670 (онлайн версія)

Стаття присвячена аналізу текстових графіті храму Св. Пантелеймона в селі Шевченкове (Івано-Франківський район, Івано-Франківська область, Україна). Розглянуто різні типи інскрипцій, а також їхнє гіпотетичне значення в сакральному просторі. Показано, що графіті не були проявом вандалізму, а складним, багатозначним феноменом, який виконував функцію комунікації між земним і божественним. Проаналізовано зміст інскрипцій, зокрема імена, молитви, пам'ятні записи. Припускається, що частина текстів була проявом побожності і символізувала молитви вірян. Імовірно, окремі графіті виконували роль пам'ятних написів паломників і каменярів. Інші були меморіальними записами подій, важливих для колективної пам'яті громади. Інскрипції храму Св. Пантелеймона зіставлено з аналогічними написами на європейських святинях. Наголошено на необхідності подальшого комплексного вивчення феномену графіті як повноцінного історичного джерела в межах історії ідей, культурології та епіграфіки.

Ключові слова: храм Св. Пантелеймона, костел Св. Станіслава, графіті, інскрипції, епіграфіка, історія ідей.

На стінах храму Св. Пантелеймона (відомого раніше також як костел Св. Станіслава), локалізованого у селі Шевченкове Івано-Франківського району Івано-Франківської області (Україна) зафіксовано понад 750 графіті різного змісту. Їхні типи доволі різноманітні: антропоморфні та зооморфні зображення, хрести, гіпотетичні маркування каменярів і купців, ритуальні апотропеїчні знаки, призначені для захисту від злих сил. Окрему категорію становлять текстові графіті, які, ймовірно, є найціннішими з погляду історико-епіграфічного аналізу, адже вони відображають не лише елементи побожності того часу, а й вказують на особливості мови і практику письма в сакральному просторі.

Проблема текстових графіті на храмі Св. Пантелеймона неодноразово привертала увагу дослідників. Це питання розглядали Йосип Пеленський¹, Володимир Вуйцик², В'ячеслав Корнієнко³, Піруз Мнацаканян⁴, Василь Слободян, Андрій Гусак⁵, Олексій Гіппіус, Савва

¹ Peleński J. Cerkiew św. Pantalemona w Starym Haliczu. *Sprawozdania z posiedzeń i czynności Akademii Umiejętności w Krakowie*. 1911. Т. XVI. № 6. S. 4–9.

² Вуйцик В. Графіті XII–XV ст. церкви святого Пантелеймона в Галичі. *Записки НТШ*. 1996. Т. 231. С. 189–194.

³ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. Серія 2. Вип. 3. 528 с.; його ж. Документи канцелярії галицького князя Мстислава Мстиславовича на стінах церкви Святого Пантелеймона. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 86–104.

⁴ Мнацаканян П. Вірменські інскрипції з церкви святого Пантелеймона в Галичі. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 80–85.

⁵ Слободян В., Гусак А. Образок з життя на зламі XII–XIII ст. зі стін храму Святого Пантелеймона поблизу Галича. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 105–114.



Міхеев⁶, Андрій Петраш⁷. У своїх працях вони аналізували стиль письма, особливості каліграфії, семантику коротких написів, їхні можливі функції, а також мотиви створення. Серед іноземних авторів, які досліджували феномен текстових графіті, особливо варто виділити Метью Чемпіона⁸, Вероніку Пlesh⁹, Ромедіо Шмітц-Ессера¹⁰, Міоу Трентін¹¹, П'єра Паоло Тревізї¹², Луїзу Мільйо та Карло Тедескі¹³. Їхні дослідження вказують на те, що історичні графіті були проявами індивідуальної побожності, сповненими змісту, а не бешкетництвом, як може видаватися на перший погляд.

Характерним типом інскрипцій релігійного змісту, створених на стінах святинь, є звертання до Бога. На храмі Св. Пантелеймона зафіксовано написи «ГИБ», тобто скорочення від «Господи Боже»¹⁴. Часто такі інскрипції супроводжувалися проханнями «помилуй», «пом'яни», «поможи», «спаси» тощо¹⁵. Такі графіті є прикладом безпосереднього діалогу людини з божественним. Це був прояв специфічної риси середньовічної і ранньомодерної побожності, коли вірянин прагнув не просто промовити, але закарбувати назавжди свою молитву в камені. Подібні інскрипції зафіксовані також у Софійському соборі в Києві, де відомі приклади коротких молитовних звернень¹⁶. Аналогічні написи простежуються і на інших європейських церквах: зокрема, інскрипції латинською мовою типу «miserere mei»¹⁷ або згадки про Бога¹⁸ вказують на релігійний контекст таких графіті¹⁹.

⁶ Гіппіус О., Міхеев С. Акти трьох галицьких князів XIII ст. на стінах церкви Святого Пантелеймона (нове прочитання). *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2020. Т. 5. С. 17–44.

⁷ Петраш А. Між бешкетуванням і релігійним діянням: мотиви створення графіті на християнських храмах (на прикладі епіграфічних пам'яток церкви св. Пантелеймона в с. Шевченкове та інших європейських й близькосхідних святинь). *Галич: збірник наукових праць* / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2024. № 9. С. 58–98. URL: https://doi.org/10.15330/hal_sw_9.58-98.

⁸ Champion M. *Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches*. London : Ebury Press, 2015. 257 p.; idem. Medieval graffiti inscriptions found in All Saints' Church, Litcham. *Norfolk Archaeology*. 2011. Vol. XLVI. P. 199–208; idem. The Graffiti Inscriptions of St Mary's Church, Troston. *Proceedings of the Suffolk Institute of Archaeology*. 2014. Vol. 43. № 2. P. 235–258.

⁹ Plesch V. Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Paintings. *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2002. Vol. 32. № 1. P. 167–197; idem. Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. *Art, Piety and Destruction in European Religion, 1500–1700* / ed. by V. C. Raguin. Farnham and Burlington, 2010. P. 137–172; idem. Body of Evidence: Devotional Graffiti in a Piedmontese Chapel. *On Verbal / Visual Representation, Word & Image Interactions 4*. Amsterdam and Atlanta, 2005. P. 179–191; idem. Beyond Art History: Graffiti on Frescoes. *Understanding Graffiti. Multidisciplinary Studies from Prehistory to the Present* / ed. by E. Olton, T. R. Lovata. New York, 2015. P. 45–57.

¹⁰ Schmitz-Esser R. Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. *Journal of Early Modern Studies*. 2020. № 9. P. 85–108. URL: <https://doi.org/10.13128/jems-2279-7149-11191>.

¹¹ Trentin M. *I graffiti come fonte per la storia delle pratiche religiose medievali : tesis doctoral*. Venezia, 2011. 794 p.; idem. Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*. 2021. Vol. 50. P. 277–304. URL: <https://doi.org/10.4000/cchyp.516>.

¹² Trevisi P. P. *Graffiti e iscrizioni parietali: testimonianze tardo-medievali e moderne lungo le antiche vie di pellegrinaggio in Umbria : tesi di dottorato*. Perugia, 2020. 258 p.

¹³ Tedeschi C. Hic fuit: Scratching Names on Sacred Walls. *Utrecht Studies in Medieval Literacy* / ed. by E. Ingrand-Varenne, E. Pallottini, J. Raajmakers. Turnhout, 2022. Vol. 56. P. 167–185. URL: <https://doi.org/10.1484/M.USML-EB.5.133537>; *Graffiti dell'Umbria fra Medioevo ed Età Moderna (secoli VIII–XVII)* / a cura di L. Miglio, C. Tedeschi, P. P. Fioretti. Firenze : Franco Cesati Editore, 2023. 172 p.; Miglio L., Tedeschi C. Per lo studio dei graffiti medievali. Caratteri, categorie, esempi. *Storie di cultura scritta. Scritti per Francesco Magistrale* / a cura di P. Fioretti. Spoleto, 2012. Vol. 2. P. 605–628.

¹⁴ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 92, 176, 194–195, 271.

¹⁵ Там само. С. 263–264, 282–283.

¹⁶ Його ж. *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)* / ред. Н. М. Нікітенко. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Національний заповідник «Софія Київська», 2010. Т. 1 : Приділ св. Георгія Великомученика. С. 20–21, 114, 117.

¹⁷ Див.: Champion M. *Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches...* P. 193–194.

Тут важливо вказати на цікавий аспект. Одним із найпоширеніших типів графіті на святинях, зокрема й на церкві Св. Пантелеймона, є зображення хрестів. Припускається, що окремі з таких знаків могли виконувати функцію, подібну до інскрипцій. Так, вони були звертаннями до Бога або маркерами присутності біля священного місця²⁰. Попри різну якість виконання, спільним для цих графіті залишався сакральний зміст, який символізував акт віри²¹. Тут є важлива особливість: виглядає так, що одні люди вирізали хрести як видиме підтвердження своєї побожності, тоді як інші, маючи навички письма, залишали з тією самою метою тексти. Отож, можна припустити існування певної кореляції між вибором знака для репрезентації молитви та рівнем грамотності виконавця. Тобто, ймовірно, що той, хто володів навичками письма, залишав коротке текстове звертання, тоді як неписьменна людина передавала свої переживання зображенням хреста. Гіпотеза щодо такої кореляції, безперечно, має сенс, але з нею варто бути обережним. Річ у тім, що знак, на відміну від слова, здатен виразити емоцію краще, ніж мова²². Тому не можна однозначно стверджувати, що вибір між текстом і знаком визначався лише рівнем писемності. Можливо, це був просто інший спосіб комунікації зі священним.

Ще одним типом графіті на стінах храмів є іменні написи. Не становить винятку й церква Св. Пантелеймона²³. У деяких випадках такі інскрипції супроводжувалися титулом або позначенням статусу автора – наприклад, словами «frater»²⁴, «ancilla Dei» або «presbyter». Ці титули вказують на осіб духовного стану²⁵. Написи, залишені представниками духовенства, опосередковано підтверджують думку, що в минулому створення графіті сприймалося по-іншому. Якщо у процесі нанесення написів брали участь духовні особи, то навряд чи таку практику можна вважати маргінальною. Тут слід зважати на елемент публічності: навіть якщо інскрипція робилася непомітно, вона залишалася у спільному візуальному полі й завжди була доступною для споглядання іншими. У такому разі автора можна було б легко притягнути до відповідальності або хоча б морально засудити, однак про такі випадки невідомо, натомість кількість графіті радше свідчить про те, що акт їх створення сприймався як прийнятна форма релігійної поведінки.

Серед іменних написів можна виокремити інскрипції з формулою «hic fuit», що означає «тут був». Цей тип графіті також зафіксовано на храмі Св. Пантелеймона²⁶. Поширення інскрипцій із цією формулою фіксується вже в XI ст., а особливого поширення воно набуває від XIII ст.²⁷ У таких написах зазвичай вказувалося особове та родове ім'я. Інскрипція могла супроводжуватися зазначенням року і конкретного дня відвідин святині, подекуди вказано титул особи і місце її походження. В окремих випадках на початку формули могло бути зображення хреста. Поширення подібних інскрипцій, на думку М. Трентін, пов'язане з розвитком паломницьких, покайних практик у середньовічній Європі. Для паломників важливою була не тільки кінцева мета, але й сам шлях, який поділявся на окремі етапи. У цьому контексті текстові графіті ставали своєрідними знаками відвідування паломників окремих святинь на

¹⁸ Champion M. The Graffiti Inscriptions of St Mary's Church, Troston... P. 242.

¹⁹ Про подібні графіті пишуть різні автори. Див.: Champion M. *Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches...* P. 193–194; Trevisi P. P. *Graffiti e iscrizioni parietali...* P. 109; Trentin M. *I graffiti come fonte per la storia delle pratiche religiose medievali...* P. 162.

²⁰ Andrews M. Cult or contract? Cross mark graffiti in Worcestershire churches. *Worcestershire Recorder*. 2023. № 117. P. 10; Trentin M. *I graffiti come fonte per la storia delle pratiche religiose medievali...* P. 200.

²¹ Див.: Champion M. Memory made solid: Informal church monuments and graffiti. *Church Monuments: the journal of the Church Monument Society*. 2019. Vol. XXXIII. P. 10–36.

²² Trentin M. *Medieval and Early Modern graffiti...* P. 289, 295.

²³ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.)... С. 154–156.

²⁴ Trevisi P. P. *Graffiti e iscrizioni parietali...* P. 121.

²⁵ *Graffiti dell'Umbria fra Medioevo ed Età Moderna (secoli VIII–XVII)...* P. 66.

²⁶ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.)... С. 100, 151, 189, 237, 262.

²⁷ Trevisi P. P. *Graffiti e iscrizioni parietali...* P. 24; Tedeschi C. Hic fuit: Scratching Names on Sacred Walls... P. 171.



певному відрізу їхнього маршруту та підтверджували факт перебування людини у святому місці²⁸.

Проблематиці таких графіті присвячена окрема стаття італійського дослідника К. Тедескі²⁹. Дослідник зазначає, що попередні варіанти іменних написів, у яких вказувалось виключно особове чи родове ім'я, виконували роль ідентифікації особи. Тобто, такі інскрипції просто підкреслювали присутність конкретної людини перед Богом. Формула «hic fuit», натомість, засвідчує зміну у свідомості, яка спостерігається в XIII ст. Ця зміна у тексті свідчить про перехід від моменту «тут і тепер» до історичного часу, де подія позначається вже як така, що відбулася. У цьому сенсі подібні написи можна розглядати як прояв зародження історичної саморефлексії середньовічної людини, яка прагнула залишити слід не лише перед Богом у вічності, а й перед нащадками в історії³⁰. Цей перехід від позачасового звертання до фіксації минулого моменту, за спостереженням автора, був однією з ознак зміни в уявленнях щодо індивідуальної пам'яті та усвідомленні власного місця у хронологічній послідовності подій³¹.

Наступною групою текстових графіті є пам'ятні написи, у яких фіксуються події, імовірно, значущі для місцевої громади. Наприклад, повідомлення про епідемію, неврожай³², народження дитини³³, обрання єпископа, смерть короля, затемнення сонця³⁴. Це свідчить про те, що церква була одним із місць зберігання колективної пам'яті, а самі графіті виконували комеморативну функцію³⁵. Таким чином, сакральний простір святині слугував не тільки для молитви, а й своєрідним «кам'яним архівом», у якому фіксувалися події, важливі для локальної групи людей.

До вищесказаного варто додати, що на храмі Св. Пантелеймона є так звані обітуарні графіті, тобто ті, в яких згадувалася смерть певних осіб³⁶. Так, уціліла згадка про смерть Богдана³⁷, а також надзвичайно важливий для історії святині напис про відхід у вічність Уляни 17 травня 1194 р.³⁸. Останнє графіті має виняткове значення, оскільки є одним із джерел, що дозволяють визначити час функціонування храму за відсутності документальних свідчень про заснування останнього. Подібні тексти не є поодиноким явищем³⁹. На інших європейських церквах фіксуються подібні написи зі словом «obitus», які виконували роль повідомлення про смерть людини⁴⁰. Інскрипції з аналогічним змістом є на Софійському соборі в Києві⁴¹.

Цікавою особливістю, на яку звертають увагу дослідники, є просторове розміщення написів. Часто вони вирізані поруч із зображеннями святих⁴². Виглядає так, що вибір місця мав не лише естетичний, а й сакральний сенс. Припускається, що у свідомості середньовічної людини ікона чи зображення святого сприймалося не символічно, а як реальна присутність. Молитовні звернення та написи поряд із такими зображеннями можна тлумачити як спробу

²⁸ Trentin M. *I graffiti come fonte per la storia delle pratiche religiose medievali...* P. 156–157.

²⁹ Див.: Tedeschi C. *Hic fuit: Scratching Names on Sacred Walls...* P. 167–185.

³⁰ Ibidem. P. 170–172.

³¹ Ibidem. P. 183–184.

³² Див. Champion M. *Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches...* P. 191–194; Plesch V. *Beyond Art History: Graffiti on Frescoes...* P. 50–51; idem. *Body of Evidence: Devotional Graffiti in a Piedmontese Chapel...* P. 182–183.

³³ Trentin M. *Medieval and Early Modern graffiti...* P. 294–295.

³⁴ Miglio L., Tedeschi C. *Per lo studio dei graffiti medievali. Caratteri, categorie, esempi...* P. 614–615.

³⁵ Trentin M. *G. Medieval and Early Modern graffiti...* P. 295.

³⁶ Idem. *I graffiti come fonte per la storia delle pratiche religiose medievali...* P. 159.

³⁷ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.)... С. 209.

³⁸ Там само. С. 284–285.

³⁹ *Graffiti dell'Umbria fra Medioevo ed Età Moderna (secoli VIII–XVII)...* P. 14.

⁴⁰ Tedeschi C. *Hic fuit: Scratching Names on Sacred Walls...* P. 177; Trentin M. *I graffiti come fonte per la storia delle pratiche religiose medievali...* P. 159; *Graffiti dell'Umbria fra Medioevo ed Età Moderna (secoli VIII–XVII)...* P. 33, 53; Trevisi P. P. *Graffiti e iscrizioni parietali...* P. 158.

⁴¹ Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)... С. 109, 111.

⁴² Графіті часто створювалися у тих місцях храму, які вважалися найбільш священними. Див.: Tedeschi C. *Hic fuit: Scratching Names on Sacred Walls...* P. 183.

встановити контакт між людиною та Богом. Така концепція має глибоко антропологічний вимір: святий був водночас і людиною, і тим, хто досяг небесного стану, тому він вважався ідеальним посередником між земним і трансцендентним⁴³. Важливо зауважити, що самі звертання доволі рідко містили ім'я святого, натомість спрямовувалися саме до Бога⁴⁴.

Менш численну, але теж концептуально важливу групу текстових графіті становлять інскрипції, залишені каменярами. Самі слова, які б вказували на ремісничий статус автора, у цих написах трапляються рідко, проте характер лінії, глибина прорізу та майстерна техніка виконання таких інскрипцій свідчать про професійне володіння інструментом для роботи з каменем. На храмі Св. Пантелеймона до цієї категорії належать кілька особливо показових прикладів. Насамперед, варто згадати про вірменське графіті на західному порталі, виконане з технічною вправністю⁴⁵. Не виключено, що його автор був вірменським каменярем, який працював безпосередньо при вході до святині⁴⁶. До цього ж типу графіті належать інскрипції «Fr Christopher» та «Fr Simeon»⁴⁷, залишені братами з францисканського ордену. Вочевидь, вони брали участь у реставраційних роботах на межі XVI–XVII ст.⁴⁸, про що свідчить якість різьблення цих інскрипцій. Окрему увагу привертає напис «Biartolomeus», над яким є ініціали «HNS», а трохи нижче – «LK». Усі три графіті виконані на висоті понад 4 м⁴⁹, що само по собі натякає на фахову причетність їхніх авторів до каменярської роботи. Ймовірно, що вищезгадані інскрипції виконували функцію «автографа» майстра, були його способом увічнити свою працю в історії.

Текстові графіті також є корисним джерелом для висвітлення присутності іноземних відвідувачів святині. Особливе значення має, зокрема, вже згаданий вірменський напис на стінах церкви Св. Пантелеймона, який містить дату – 1444 рік. Завдяки цьому графіті, а також іншим написам⁵⁰, виконаним тією ж мовою, можна говорити про присутність тут вірменина або навіть припустити існування вірменської громади, пов'язаної з історією святині в окреслений період. Подібні інскрипції мають не лише епіграфічну цінність, а й соціально-культурне значення: вони відображають міжетнічні контакти, а заодно відвідування храму різними вірянами з інших регіонів.

Цікавим і водночас проблемним для інтерпретації типом написів є судові графіті, яких на храмі Св. Пантелеймона виявлено чотири⁵¹. Вони мають значення не лише для вивчення адміністративних і правових процесів доби, але й для історичної філології. Аналогічних графіті на західноєвропейських храмах наразі виявити не вдалося. Відомий приклад, коли імена осіб, зафіксовані у графіті на вівтарі, збігаються з іменами, згаданими в текстових судових матеріалах⁵². Існує також випадок, коли інскрипції на стінах фігурували як джерело в суді⁵³. Однак достеменно невідомо про існування записів судових процесів на інших європейських церквах. Можливо, таке явище характерне здебільшого для давньоруських храмів. Загалом, цей тип текстових графіті потребує подальшого дослідження.

⁴³ Ingram J. *An initial survey to identify and understand the meaning of medieval graffiti within Chichester Cathedral: distinguishing pilgrim marks from other graffiti and unofficial inscriptions : dissertation for the degree of Bachelor of Arts*. Southampton, 2015. P. 18. URL: <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.2702.8648>.

⁴⁴ Tedeschi C. *Hic fuit: Scratching Names on Sacred Walls...* P. 181–183; Plesch V. *Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Paintings...* P. 181.

⁴⁵ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.)... С. 268.

⁴⁶ Мнацаканян П. Назв. праця. С. 82.

⁴⁷ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.)... С. 103–104, 150.

⁴⁸ Там само. С. 103–104.

⁴⁹ Там само. С. 112–113.

⁵⁰ Там само. С. 170–171.

⁵¹ Там само. С. 183–188, 276–277, 280–281, 289–293.

⁵² Tedeschi C. *Hic fuit: Scratching Names on Sacred Walls...* P. 174.

⁵³ Див. Champion M. *The Priest, the Prostitute, and the Slander on the Walls: Shifting Perceptions Towards Historic Graffiti. Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture*. 2017. Vol. 6. № 1. P. 5–37.



Дослідник К. Тедескі висловлює думку, що у випадку графіті важливим був не лише зміст напису, а й сам дотик до сакрального⁵⁴. Письмо на стіні було формою фізичної взаємодії з божественним, де сам процес різьблення сприймався у свідомості людини як ритуальна дія⁵⁵. У такому випадку мало значення не лише саме повідомлення, а й те, що воно було зроблене у священному місці й на освяченій поверхні. Цей методологічний підхід дає змогу дещо по-новому поглянути на судові графіті храму Св. Пантелеймона. Якщо прийняти цю тезу, то ідея написати текст на стінах святині могла мати не тільки прагматичні, а й сакральні та символічні мотиви. Запис, виконаний на освяченій поверхні, ставав юридичним актом, засвідченим перед самим Богом. Не випадково в одному з судових графіті на храмі Св. Пантелеймона згадуються місцеві священники. Цілком можливо, що хтось із духовенства був автором цих написів. Таким чином, текст на стіні виконував одночасно правову та сакральну функції. Це пояснює, чому подібні написи можна розглядати не лише як наслідок браку матеріалу для письма⁵⁶. Їхнє розміщення на священному камені церкви могло бути свідомим вибором, покликаним надати розв'язаній судом проблемі більшої вагомості, адже вона була вирішена у святому місці. Одночасно, не виключено, що ці судові справи мали певний резонанс серед громади, що могло стати додатковим стимулом зафіксувати їх на стінах храму як пам'ятні інскрипції.

Наступні приклади дають змогу зрозуміти, що сам акт створення графіті на стінах храмів був для людей минулого релігійно вмотивованим. У хроніці Тітмара Мерзбургського згадується, що абат Альфкер, знаний своєю благочестивістю, залишав написи з власним іменем на вівтарях у храмах, де він служив. Автор хроніки не лише не засудив таку практику, а, навпаки, підкреслив її⁵⁷. Аналогічна цікава деталь згадана в «Житті Христини з Маркієту», де розповідається, що майбутня настоятелька, вирішивши присвятити себе Богові, надряпала нігтем хрест на дверях святині на знак свого рішення⁵⁸. Такий вчинок для сучасного менталітету може здаватися дивним способом виявити свої релігійні почуття, однак для середньовічної і ранньомодерної людини це сприймалося як цілком природний акт і символ укладення особистої угоди між особою та Богом. Подібні свідчення дають змогу глибше зрозуміти психологічні й релігійні причини появи написів і знаків на стінах храмів. Графіті виглядають як дії, сповнені сакрального змісту, адже для людини минулого храм був не лише місцем культу, а простором для взаємодії з божественним. У такому випадку будь-яка діяльність у його межах мала своє значення і підтекст.

Наявність графіті на стінах храмів вказує на цікаві особливості релігійної свідомості попередніх поколінь. Завдяки таким інскрипціям можна дізнатися про життя громади, переживання конкретних осіб, локальні події та елементи місцевої історії. Тексти, вирізьблені на стінах, становлять цінний матеріал для мовознавчих досліджень, адже вони відображають лексику, графічні особливості та мову минулих епох. Водночас постає філософське питання про сам феномен підпису. Навіть сьогодні, коли людина залишає своє ім'я, це не просто мітка на поверхні документа, а маніфестація волі й засвідчення особистого рішення. Залишається лише зрозуміти зміст і підтекст, вкладений минулими поколіннями у створення написів на стінах. Ігнорувати такий епіграфічний матеріал, зводячи його до проявів примітивного бешкетництва, було б помилкою. Попри те, що більшість інтерпретацій графіті залишаються на рівні гіпотез, очевидно, що ці інскрипції були вагомим і помітним елементом духовного й культурного життя. Їх слід розглядати як джерело для додаткового розуміння історії, філології, психології та філософії. Наявність численних паралелей між написами на храмі Св. Пантелеймона та іншими пам'ятками в Європі додатково засвідчує інтегрованість Галича в загальноєвропейський культурний простір, сформований у рамках християнської традиції.

⁵⁴ Plesch V. Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Paintings... P. 181–182.

⁵⁵ Tedeschi C. Hic fuit: Scratching Names on Sacred Walls... P. 167–168, 184.

⁵⁶ Ibidem. P. 167.

⁵⁷ Merseburg T. *Chronicon*. Norimberg : Lechner, 1807. P. 253.

⁵⁸ *The Life of Christina of Markyate* / ed. by S. Fanous, H. Leyser ; trans. by C. Talbot. New York : Oxford University Press, 2009. P. 41.

TEXTUAL GRAFFITI ON THE ST. PANTELEIMON CHURCH:
PHENOMENON, CONTENT, INTERPRETATIONS

Andrii PETRASH

National Reserve «Davniy Halych».

Center for Medieval Studies, Department of World History,
Faculty of History, Political Sciences and International Relations
Vasyl Stefanyk Carpathian National University

e-mail: Dertasiel@email.ua

ORCID: 0000-0001-6929-1844

The article is focused on analyzing the textual graffiti of St. Panteleimon Church in Shevchenkove village (Ivano-Frankivsk region, Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine). It examines different types of inscriptions and their possible meaning in sacred space. It is argued that the graffiti were not acts of vandalism, but a complex, multifaceted phenomenon that served as a means of communication between the earthly and the divine. The content of the inscriptions, including names, prayers, and commemorative notes, is analyzed. It is assumed that some of the texts were expressions of piety and symbolized the prayers of believers. It is likely that certain graffiti served as commemorative inscriptions by pilgrims and stonemasons. Others were memorial records of events important to the collective memory of the community. The inscriptions of St. Panteleimon Church have been compared with similar inscriptions on European sites. The importance of further comprehensive study of the phenomenon of graffiti as a valuable historical source in the context of the history of ideas, cultural studies, and epigraphy has been emphasized.

Key words: St. Panteleimon Church, St. Stanislaus Church, graffiti, inscriptions, epigraphy, history of ideas.

REFERENCES

- Andrews, M. (2023). Cult or contract? Cross mark graffiti in Worcestershire churches. *Worcestershire Recorder*. (117). P. 8–10 (in English).
- Champion, M. (2011). Medieval graffiti inscriptions found in All Saints' Church, Litcham. *Norfolk Archaeology*. Vol. XLVI. P. 199–208 (in English).
- Champion, M. (2014). The Graffiti Inscriptions of St Mary's Church, Troston. *Proceedings of the Suffolk Institute of Archaeology*. 43(2). P. 235–258 (in English).
- Champion, M. (2015). *Medieval Graffiti: The lost voices of the England's churches*. Ebury Press. (in English).
- Champion, M. (2017). The Priest, the Prostitute, and the Slander on the Walls: Shifting Perceptions Towards Historic Graffiti. *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture*. 6(1). P. 5–37 (in English).
- Champion, M. (2019). Memory made solid: Informal church monuments and graffiti. *Church Monuments: The Journal of the Church Monument Society* Vol. XXXIII. P. 10–36 (in English).
- Fanous, S., & Leyser, H. (Eds.). (2009). *The Life of Christina of Markyate* (C. Talbot, Trans.). Oxford University Press (in English).
- Hippius, O., & Mikheiev, S. (2020). Akty trokh halytskykh kniaziv XIII st. na stinakh tserkvy Sviatoho Panteleimona (nove prochyttannia). *Halych. Zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 5. P. 17–44 (in Ukrainian).
- Ingram, J. (2015). *An initial survey to identify and understand the meaning of medieval graffiti within Chichester Cathedral: distinguishing pilgrim marks from other graffiti and unofficial inscriptions* (Bachelor's thesis, University of Southampton). DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.2702.8648> (in English).
- Korniienko, V. (2010). *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI – pochatok XVIII st.): T. 1: Prydil sv. Heorhiia Velykomuchenyka* (N. M. Nikitenko, Ed.). Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy ; Natsionalnyi zapovidnyk «Sofiiia Kyivska» (in Ukrainian).
- Korniienko, V. (2017). Dokumenty kantseliarii halytskoho kniazia Mstyslava Mstyslavovycha na stinakh tserkvy Sviatoho Panteleimona. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 2. P. 86–104 (in Ukrainian).
- Korniienko, V. (2018). *Epihrafika sakralnykh pamiatok Halycha (XII–XIX st.)* (M. Voloshchuk, Ed.). Lileia-NV (in Ukrainian).
- Merseburg, T. (1807). *Chronicon*. Lechner (in Latin).
- Miglio, L., & Tedeschi, C. (2012). Per lo studio dei graffiti medievali. Caratteri, categorie, esempi. In P. Fioretti (Ed.), *Storie di cultura scritta. Scritti per Francesco Magistrale*. Vol. 2. P. 605–628. Fondazione CISAM (in Italian).
- Miglio, L., Tedeschi, C., & Fioretti, P. P. (Eds.). (2023). *Graffiti dell'Umbria fra Medioevo ed Età Moderna (secoli VIII–XVII)*. Franco Cesati Editore (in Italian).



- Mnatsakanian, P. (2017). Virmens'ki inskryptsii z tserkvy sviatoho Panteleimona v Halychi. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 2. P. 80–85 (in Ukrainian).
- Peleński, J. (1911). Cerkiew św. Pantalemona w Starym Haliczu. *Sprawozdania z posiedzeń i czynności Akademii Umiejętności w Krakowie*. Vol. XVI (6). P. 4–9 (in Polish).
- Petrash, A. (2024). Mizh beshketuvanniam i relihiinym diianniam: motyvy stvorennia hrafiti na khrystyianskykh khramakh (na prykladi epihrafichnykh pamiatok tserkvy sv. Panteleimona v s. Shevchenkove ta inshykh yevropeiskykh i blyzkoskhidnykh sviatyn). *Halych: zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 9. P. 58–98. DOI: https://doi.org/10.15330/hal_swk.9.58-98 (in Ukrainian).
- Plesch, V. (2002). Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Paintings. *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*. Vol. 32 (1). P. 167–197 (in English).
- Plesch, V. (2005). Body of Evidence: Devotional Graffiti in a Piedmontese Chapel. In *On Verbal / Visual Representation, Word & Image Interactions*. Vol. 4. P. 179–191. Amsterdam ; Atlanta (in English).
- Plesch, V. (2010). Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. In: V. C. Raguin (Ed.), *Art, Piety and Destruction in European Religion, 1500–1700* (P. 137–172). VT: Ashgate (in English).
- Plesch, V. (2015). Beyond Art History: Graffiti on Frescoes. In E. Olton, & T. R. Lovata (Eds.), *Understanding Graffiti. Multidisciplinary Studies from Prehistory to the Present* (P. 45–57). Routledge (in English).
- Schmitz-Esser, R. (2020). Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. *Journal of Early Modern Studies*. Vol. 9. P. 85–108. DOI: <https://doi.org/10.13128/jems-2279-7149-11191>. (in English).
- Slobodian, V., & Husak, A. (2017). Obrazok z zhyttia na zlami XII–XIII st. zi stin khramu Sviatoho Panteleimona poblyzu Halycha. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 2. P. 105–114 (in Ukrainian).
- Tedeschi, C. (2022). Hic fuit: Scratching Names on Sacred Walls. In: E. Ingrand-Varenne, E. Pallottini, & J. Raajmakers (Eds.), *Utrecht Studies in Medieval Literacy*. Vol. 56. P. 167–185. Brepols. DOI: <https://doi.org/10.1484/M.USML-EB.5.133537> (in English).
- Trentin, M. (2011). *I graffiti come fonte per la storia delle pratiche religiose medievali*. (Tesi di dottorato, Università Ca' Foscari) (in Italian).
- Trentin, M. G. (2021). Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. *Cahiers du Centre d Etudes Chypriotes*. Vol. 50. P. 277–304. DOI: <https://doi.org/10.4000/cchyp.516> (in English).
- Trevisi, P. P. (2020). *Graffiti e iscrizioni parietali: testimonianze tardo-medievali e moderne lungo le antiche vie di pellegrinaggio in Umbria* (Tesi di dottorato, Università per Stranieri di Perugia) (in Italian).
- Vuitsyk, V. (1996). Hrafiti XII–XV st. tserkvy sviatoho Panteleimona v Halychi. *Zapysky NTSh*, Vol. 231. P. 189–194 (in Ukrainian).

Надійшла до видавництва 3 листопада 2025 р.

Прийнята до друку 22 січня 2026 р.

Опублікована 6 травня 2026 р.